

Martin Moors

Kant az ízlésről és az életérzésről

Amint a harmadik *Kritikájához* írt Bevezetés(ek) érvei bizonyítják, Kant egy olyan filozófiai ideát szándékozott kidolgozni, amelynek alapján áthidalható a „beláthatatlan szakadék” természet és szabadság, megismerés és erkölcs, elmélet és morális gyakorlat között. „[A] természetfogalom területe (mint az érzéki) és a szabadságfogalom területe (mint az érzékintúli) között beláthatatlan szakadék van, lehetetlenné téve az előbbtől az utóbbihoz való [...] átjárást, mintha két különböző világ lenne”. (KANT 1997, 88; Ak. V, 175–176.)¹ Követve transzcendentálfilozófiájának eredeti tervét – együtt az e filozófia *szisztematikus* kidolgozásának követelményével – Kant ezt az ’áthidaló eszmét’ „az elme összes képességei”-nek („*gesamte Vermögen des Gemüts*”²) a priori megállapított szerkezetéből és az azoknak megfeleltetett a priori elvekből tárja fel. Az ítélőerő annak reflektáló használatában, közelebről e reflexió a priori transzcendentális elve, a természet célszerűségének elve (vö. KANT 1997, Bev. V, 94; Ak. V, 181). szolgáltatója a kulcsot a közvetítő eszme felfedéséhez.

Ismeretes, hogy Kant kétféle módon használja ezt a kulcsot célja eléréséhez. A természet célszerűségének elve ugyanis a kutatásnak – *Az ítélőerő kritikájának* két részében kimunkált – két területét támasztja alá, melyek – első megközelítésben – teljesen heterogénnek tűnnek: először az *esztétikai* ítélőerő transzcendentális kritikájában (lásd: *A természet célszerűségének esztétikai megjelenítéséről* (vö. KANT 1997, Bev. VII, 103; AK. V, 188), és másodsor a *teleológiai* ítélőerő kritikájában (lásd: *A természet célszerűségének logikai megjelenítéséről* [vö. KANT 1997, Bev. VIII, 107; Ak. V, 192]). Esztétikai és teleológiai – az ítélőerő reflektáló használatának megalapozott jelzői –, a természet magyarázatának két kifejezője (formális, illetve reális értelemben), a mindkettőben közös célszerűség elvének megfelelően. Még inkább figyelemre méltó az a tény, hogy Kant a harmadik *Kritika* két részére vonatkozóan, és ugyanabból a célból – vagyis az említett „beláthatatlan szakadék” áthidalására – egy másik közös alapot is nyújt. Az esztétikai ítélőerő kritikájának, csakúgy, mint a teleológiaiának, transzcendentális keretei között az *élet* ideájára hivatkozik. Míg első látásra Kant pusztán szubjektív alapon egyesíti az esztétikát és a természet teleológiáját (a célszerűség transzcendentális reflektáló elve „az ítélőerő szubjektív elve (maximája)” (KANT 1997, Bev. V, 97; Ak. V, 184)³, itt – második megközelítésben – ezt az egységet egy közös *objektív* alapon, az Életén, látszik értelmezni, mintha egyfelől a szépről, másfelől a természet objektív célszerűségéről alkotott ítéletet egyaránt egyetlen objektív *élan vital* támasztaná alá. Az Élet fogalmának bevezetése olyan, mint egy új, eredeti feljárat arra a hírlétesítményre, amely a

¹ Kant műveire hivatkozáskor az *Akademie-Ausgabe* (Ak.) megfelelő kötet- és oldalszámait zárójelben vannak megadva.

² Lásd „az összes felsőbb képesség szisztematikus egységének” kanti táblázatát, KANT 1997, Bev. IX, 113. (Ak. V, 198).

³ Saját kiemelésem.

természet és a szabadság – a természet törvényszerűsége (amely az értelem a priori transzcendentális elvein alapul) és a végcél (*Endzweck*), az akaratszabadság morális használatának (a tiszta gyakorlati ész által megalapozott) a priori elve – között ível át. Még ennél is érdekesebb, hogy az életnek ezzel a fogalmával Kant harmadik *Kritikájának* mindkét részébe a kreativitás módjainak forrását vezeti be. Goethét, aki – mint tudjuk – nem rokonszenvezett Kant transzcendentális kritikájának gondolatával, mindamellert megigézte *Az ítéelőerő kritikája*, pontosan az élet eszméjének ez újdonsága miatt (amely a teremtőképeség magyarázatául szolgált a számára, mind az esztétikai zseni, mind az organikus természet fenoménje tekintetében). Ahhoz, hogy helyesen határozzuk meg az életnek ezt a fogalmát és a kreativitás hozzákapcsolódó eszméjét egy transzcendentális vizsgálat keretein belül, az objektívitas kényes filozófiai kérdése a legnagyobb fontossággal bír. Habár tudomásul kell vennünk, hogy az élet fogalma egy állítólag *szubjektív* kapun át lép be az esztétikai ítélet transzcendentális elméletébe, tudniillik mint érzés (az élet érzése (!), *Lebensgefühl*), mindazonáltal tárgyfüggő módon kell azt értelmeznünk. Az életfogalom tárgyra hivatkozó értelmezése, ahogy azzal a harmadik kritika első, esztétikai részében találkozunk (amely érzések által szépnek ítélt tárgyakkal foglalkozik (vö. KANT 1997, Bev. VII, 104; Ak. V, 189),⁴ összekapcsolódik ugyan ezen fogalom egy hasonló értelmezésével a mű második, a szerves természet biológiai jelenségeinek teleológiai magyarázatával foglalkozó részében.

Tegyük hozzá mindjárt, a világosság kedvéért, a következő megjegyzést. Amikor az élet eszméjét egy tárgyra hivatkozó keretben interpretáljuk, semmiképpen sem akarjuk a kritikai filozófust olyan színben feltüntetni, mintha bármiféle dogmatizmus csapdájába esett volna (objektív 'magában valóként' kezelt élet). Kant egyáltalán nem egy dogmatikus 'életmetafizika' útját egyengeti. Inkább azon kritikai elveknek megfelelően dolgozza ki életfilozófiáját, amelyeket a célszerűség transzcendentális – ezért alapvetően *szubjektív* – elvének reflektáló használatára tekintettel állapít meg. Bár Kant hangsúlyozza az esztétikai ítélet ezen a priori princípiumának *szubjektív* státuszát, mindazonáltal használatát és jelentését objektumra hivatkozó kapcsolatba hozza a természettel. A természet szemléletileg adott tárgyaira való hivatkozás lényegi dimenziója marad „életfilozófiájának”, még ha ez a filozófia érzésként bánik is az élettel.

Ebben az írásban először – meglehetősen röviden és kifejtő módon – azt a filozófiai viszonyt tárom fel, amelyet Kant a tetszés érzése és a szép között állapít meg. Aztán, előadásom főrészében, e viszony megfelelően kialakított felfogásán belül világítom meg, milyen különleges helyet foglal el a kanti 'életérzés' fogalom az elme *sensus interiornak* nevezett képességében. Egy részletesebb prezentáció tudná megmutatni, miként van jelen az Életnek ez a fogalma Kant (transzcendentális) elméleteiben a *zseniről* és a szellemről (*Geist*).⁵ További mélyebb (ti. *A tiszta ész kritikájával* és az intenzív mennyiségek elméletével kapcsolatos⁶) vizsgálatra váró kérdés az élet erősítésének, illetve gátlásának rejtélyes témája. Kant erre vonatkozó állítása: „A széppel [...] közvetlenül együtt jár az élet előmozdításának érzése, [...] ezzel szemben a fen-

⁴ Kant állítása szerint [az esztétikai ítélet esetében] „csak azért nevezzük célszerűnek a tárgyat, mert megjelenítéséhez közvetlenül hozzákapcsolódik az öröm érzése; és maga ez a megjelenítés a célszerűség esztétikai megjelenítése” (saját kiemelésem). Az örömnök az élettel való azonosításáról lásd alább.

⁵ Vö. „A szellem [*Geist*], esztétikai jelentésében véve, a **megelevenítő** elv az elmében. [...] Azt állítom mármost, hogy a szóban forgó elv az esztétikai eszmék ábrázolásának képessége; [...] [mely eszme arra szolgál] hogy az elmét megelevenítse [**beleben**], kilátást nyitván számára rokon megjelenítések beláthatatlan mezejére”. KANT 1997, 49. §, 240, 242; Ak. V, 313–315 (a félkövér karakterek tőlem valók).

⁶ KANT 1995, 192, (B 207 ff). Az észlelés anticipációi: „a reális tartalomnak, mely az érzet tárgya, minden jelenlétben intenzív mennyisége, azaz foka van”.

séges érzése olyan öröm, amely csak közvetve keletkezik, nevezetesen úgy, hogy az életerők pillanatnyi gátoltságának és ezt nyomban követő, annál erősebb kiáradásának érzése hozza létre”. (KANT 1997, 23. §, 162–163.; Ak. V, 244–245.)

I. AZ ÖRÖM ÉRZÉSE A TISZTA ÍZLÉSBEN ÉS AZ ÉLETERZÉS

Egy tiszta ízlésítélet a szép kategóriáját egy tárgy képzetére vonatkozóan pusztán az érdekmentes tetszés alapján állítja vagy tagadja. Ezt illetően az *Az ítéldörő kritikája* 2. §-a a következő kijelentést bontja ki: „Az ízlésítéletet meghatározó tetszés minden érdek nélkül való” (KANT 1997, 2. §, 118; Ak. V, 204). E kijelentés magyarázatakor Kant ezt állítja: „Hogy egy tárgyat *szépnek* nevezzek, és bizonyosságát adjam ízlésemnek: könnyen belátható, hogy ezzel kapcsolatban az a döntő, amit a tárgy megjelenítésével önmagamban kezdek, nem pedig az, ami engem a tárgy létezéséhez köt” (KANT 1997, 2. §, 119; Ak. V, 205). A tiszta ízlés – a maga függetlenségében bármiféle, az adott tárgy létezését meghatározó képzettől – pusztán az ítézés eljárására („amit... kezdek”) utal, melyet kizárólag egy „önmagamban” előforduló egyedi eseménynek tulajdonítok. Egy adott tárgy által előidézett pusztán szubjektív eseménynek, amelynek képzete elkülönül a tárgy reális létezésének feltételeitől. Ellentétben a kellemes feletti tetszéssel (amely érdekekkel kapcsolódik össze) (vö. KANT 1997, 3. §, 119; Ak. V, 205), az öröm és örömtelenség érzése a széppel kapcsolódik össze, amely „önmagamban” adódik a tiszta (kontemplatív) (vö. KANT 1997, 5. §, 124; Ak. V, 209) ítélet által működésbe hozott szubjektív képességek révén. Miképpen származik mármost a tiszta esztétikai öröm egy ilyen ítéletből, az érdekmentesség vagy a tárgy létezésétől való függetlenség feltétele mellett? A szabadság melyik különleges fajtája képes a szubjektumot a kontemplatív elidőzésnek abba az állapotába hozni, amelyben a tiszta esztétikai öröm megőrződik? Kant szerint a produktív képzelőerő képessége az, ami kifejezetten a főszerepet játssza az ízlés általi megítélés folyamatában. Az érzékileg receptív szubjektum az adott tárgy megjelenítésében mindent, amit térben és időben felfog (apprehenzió révén), a produktív képzelőerőre és kreativitására hagy, hogy az rendezze és formálja (*comprehensio*). Következésképpen a szubjektum, aki produktív képzelőereje immanenciáján belül formák pusztá sokféleségét 'produkálja', az ítézés mozzanatában egy adott formát hasonlít össze az értelem képességének az általában vett tárgy képzetére vonatkozó a priori formáival. Az öröm érzésében pusztán szubjektív alapon intuitíve közölhető a célszerű összhang egyfelől (szabad játékban) a produktív képzelőerő és az értelem képességei, másfelől egy adott forma között („alak vagy játék”⁷) (vö. KANT 1997, 14. §, 141; Ak. V, 225). A tiszta esztétikai öröm egy önmagamban létrejött, pusztán formális célszerűséget kifejező tetszés érzete, amikor „az adott megjelenítést a szubjektumban [az esztétikai megítélőképesség] összeveti a megjelenítések teljes képességével, ami az elmében önmaga állapotának érzése által tudatosul” (KANT 1997, 1. §, 118; Ak. V, 204). Az elme – az értelemmel harmóniába került – produktív képzelőerő által mozgásba hozott képességeinek szabad játéka váltja ki, egy adott forma esztétikai megítélésének mozzanatában, az öröm érzését. (A diszharmónia az örömtelenségét.) A szemléleti tárgy formájának pusztá felfogását (*apprehensio*) nem arra vonatkoztatni, ami a tárgyban empirikusan reális, hanem a szubjektumra és az öröm érzésére, ez hozza őt „önma-

⁷ „Az érzékek tárgyai esetében (melyek lehetnek mind a külső érzékek, mind pedig, közvetve, a belső érzék tárgyai) minden forma vagy *alak*, vagy *játék*”.

ga állapotának érzésére” (uo.). Kant szerint itt „a szubjektum önmagát érzi, ahogyan a megjelenítés afficiálja őt” (KANT 1997, 1. §, 117; Ak. V, 204). Kimondottan ez az „önmagát érzés” az, amit – első megközelítésben – azonosít az „életérzéssel”. „Utóbbi [esztétikailag ítélő] esetben a megjelenítés teljesen a szubjektumra vonatkozik, mégpedig a szubjektum életérzésére, melyet az öröm vagy örömtelenség érzésének nevezünk.” (KANT 1997, 1. §, 118; Ak. V, 204.) Mindaddig Kant életfogalma „egy teljesen külön megkülönböztető- és megítélő-képesség” (uo.) szerkezeti dinamikáján belül meghatározott. Közelebről, az élet fogalma az „önmagát érzés” pusztán szubjektív komplex struktúráján belül kapja első meghatározását. Ez utóbbit képzelőerő és értelem viszonya hozza létre az esztétikai ítélet pillanatában. Az élet – esztétikai önmagunk érzésének szubjektív keretébe helyezett – érzése (!) adja Kant emberi⁸ életről általában alkotott fogalmának *analogon princeps*-ét. Következésképpen a fogalom minden alkalmazása ettől az *analogon princeps*től függ. Ezt illusztrálандó hivatkozhatunk például a szerves természetre és a biológiai jelenségekre („az élet analogonja”⁹), vagy arra, amit az élet fogalma az ’erkölcsi élet’ kifejezésben jelent („Egyetlen elve van az életnek, tehát csak egy *principiuma* az öröm és örömtelenség érzésének; ez mármint az ész által [a szabadság szabályszerűsége vagy szabálytalansága által] is élénkíthető”)^{10*}, vagy arra, amit az élet fogalma a ’vallási élet’ kifejezésben jelent („Ez a [z ész]vallás »Isten szelleme, amely a teljes igazsághoz elvezet minket«. E szellem azonban olyan, hogy miközben *tanít*, egyben [...] *éltre kelt (belebt)* minket”¹¹).

2. AZ ÉLETÉRZÉS JELENSÉGÉNEK TULAJDONKÉPPENI 'HELYE': SENSUS INTERIOR

Szintén igen figyelemre méltó az a pusztá tény, hogy Kant életfogalma egy egészen sajátos belső megfigyelésből ered. Nem a szerves természetben vagy önmagunkban megjelenő (érzetekre és észleletekre hivatkozva azonosítható) esetleges eseményeknek a

⁸ Kifejezetten emberi életet mondunk, megkülönböztetvén a *katexochen* élettől, Kant 1770-es évek közepi, *Metafizikai előadásai*ban olvasható alábbi (átmeneti) distinkciójának megfelelően: „Az élet hármas: 1. *állati*, 2. *emberi*, és 3. *szellemi* élet. Így hármas öröm adódik. Az *állati öröm* a privát érzékek érzelmeiben áll. Az *emberi öröm* az érzéki ítélőerő közvetítette, általános érzék szerinti érzés; ez egy köztes dolog, amit idea révén az érzékiségből ismerünk. A *szellemi öröm* ideális és az értelem tiszta fogalmaiból ismerjük meg.” (Ak. XXVIII, 248). Bár ez a megkülönböztetés állati, emberi és szellemi között nem transzcendentálisan értelmezett, hanem a racionális pszichológia elveire alapozott, mégis hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a kritikai Kant a 90-es években, amikor bevezeti az élet fogalmát örömről és örömtelenségről folytatott transzcendentális vizsgálataiba, kutatásait kimondottan az ugyanehez az emberi „köztes dologhoz” igazítja. Az ízlés a szépről, mint a kellemestől és a jótól különbözőről (ámbár velük – pozitív vagy negatív – kapcsolatban állóról), valójában annak az elvnek megfelelően ítél, amelyet az életfogalmat vizsgáló prekritikai Kant már megelőlegezett: „az *emberi öröm* [...] általános érzék szerinti érzés”.

* Das Leben ist dreifach: 1) das *thierische*, 2) das *menschliche*, und 3) das *geistige* Leben. Es giebt also eine dreifache Lust. Die *thierische Lust* besteht in dem Gefühle der Privatsinne. Die *menschliche Lust* ist das Gefühl nach dem allgemeinen Sinne, vermittelt der sinnlichen Urtheilskraft; es ist ein Mittelding und wird erkannt durch die Idee aus der Sinnlichkeit. Die *geistige Lust* ist idealisch, und wird erkannt aus puren Begriffen des Verstandes.

⁹ Vö. KANT 1997, 65. §, 309; Ak. V, 374.: „Közlebb juthatnánk esetleg ehhez a kikutathatatlan tulajdonsághoz [a természet önmagát szervezésének tulajdonságához], ha az élet analogonjának neveznénk”. Lásd MAKREEL 1985, 89.: „az elme élete válik azzá az alappá, hogy a természetnek szerves életet tulajdonítsunk”.

¹⁰ Reflexionen zur Moralphilosophie, Reflexio 6871 (Ak. XIX, 187.)

** Es ist nur ein princip des Lebens und also nur ein principium des Gefühls von Lust und Unlust, dieses kann nun auch durch die Vernunft (durch Regelmäßigkeit oder Regellosigkeit der Freyheit) rege gemacht werden.

¹¹ KANT 1974, 252; Ak. VI, 112. [A magyar fordítást módosítottam – ford.]

posteriori (a belső szemléletben) érezhető megfigyeléséről van itt szó (vö. KANT 1995, 305, B 376).¹² Ezek az a posteriori események a belső érzékben („az elme meghatározásai”) (KANT 1995, 89, B 50) összességükben alá vannak vetve egy olyan meghatározó képességnek, amelyet ebből a szempontból valójában nem vizsgálunk. Jóllehet ’belső-ről’ beszélünk itt, különösen állapotunk belső (érzéki) megfigyelése tekintetében, Kant nem ezt a belső tartományt jelöli meg annak valódi *toposz*ként, amit tulajdonképpeni értelemben ’életnek’ nevez. Ebben a tekintetben figyelmen kívül hagyja azt, amit az első *Kritikában empirikus appercepciónak* hív (uo. 650, A 107).¹³ Figyelmünket az élet érzésére összpontosítva félre kell ezért tennünk az elme minden, a belső érzékben (uo. 80, B 37)¹⁴ végbemenő, meghatározó műveletét, beleértve az időbeli formális meghatározásokat is. Egy még alapvetőbb szinten továbbá még attól is eltekint ugyanebből a szempontból, amit e mű transzcendentális esztétikájában az önaffekció témájával kapcsolatban fedezett fel. (Uo. 100, B 67–68.)¹⁵ Sem az empirikus belső önmegfigyelésből származó empirikus appercepció, sem az önaffekció, amely egy énállapotot a maga – a priori képzetet létrehozó – transzcendentális tevékenységében jelenítene meg, nem tekinthető annak a tapasztalatnak, amelyben az élet fogalma megjelenik. Az élet nem abból a teljességből leszűrt fogalom, ami „mindaz, ami megismerésünkben a szemlélethez tartozik” (uo. 99, B 66). A megismerés fogalmainak talaján (*Boden*) kívül létezik még a fogalmak terepe (*Feld*), mondja Kant, „amennyiben tárgyakra vonatkoztatnak, tekintet nélkül arra, hogy a tárgyak megismerése lehetséges-e vagy sem” (KANT 1997, Bev. II, 86, Ak. V, 174). Specifikus filozófiai fogalmak, miközben ehhez a terephez (*Feld*) tartoznak általában, eredetük szerint két terepfajtához tartozhatnak; vagy abból származnak ugyanis, amit, először, az öröm és örömtelenség esztétikai érzése az esztétikai ítélet vonatkozásában, vagy másodsor, abból, amit a kategorikus imperatívusz az akarat vonatkozásában fogalmilag tartalmaz.¹⁶ Olyan filozófiai fogalmak, mint az élet és a célszerűség az első terepfajtához tartoznak; a halhatatlanság, a személység stb. pusztán gyakorlati fogalmak, melyek a másodikhoz tartoznak. Az élet fogalma tehát egy igen sajátos belső megfigyelésre vonatkozik, amelyet nem módosíthat sem a megismerés, sem a gyakorlat. Az elmélkedő Kant önmagunk örömben és örömtelenségben való érzésének a priori esztétikájára hivatkozik. Az érzésnek ezt a sajátos módját *sensus interiornak* nevezi (*inwendiger Sinn*, benső érzék). *Pragmatikus érdekű antropológiájában* (A kiadás: 1798, B kiadás: 1800) Kant ezt írja a 15.§-ban: „hozzá kell fűznünk, hogy emez, a belső érzék [az, amikor az elme afficiálja az emberi testet, *sensus internus*] mint pusztán észlelőtehetség (az empirikus szemlélet pusztán észlelőtehetsége) másként gondolandó el, mint az öröm és örömtelenség érzése, azaz a szubjektum abbéli fogékonysága [*Empfänglichkeit*], hogy őt bizonyos képzetek a szóban forgó képzetek [előidézte] állapot megtartására vagy az abból való megszabadulásra rendelhessék, amely fogékonyságot talán *belső érzéknek* (*sensus*

¹² „A **percepció** [tudatos képzet], amennyiben csupán a szubjektumra vonatkozik mint állapotának modifikációja, az **érzet** (*sensatio*)”.

¹³ „Önmagunk tudata állapotunk meghatározottságai szerint a belső észlelésnél csupán empirikus, mindenkor változtatható, a belső jelenségek áradásában nem létezhet állandó vagy maradandó önmagunk, s ezt általában *belső érzéknek* vagy *empirikus appercepciónak* nevezik.”

¹⁴ „az elme csakis e forma [a belső érzék] által szemlélheti belső állapotát”.

¹⁵ „[a szemlélet formája] csak annyiban alkot képzeteket valamiről, amennyiben az a valami az elmében megjelenik, és ezért a szemlélet semmi egyéb nem lehet, mint az a mód, ahogyan elménk saját tevékenysége – nevezetesen képzeteink létrehozása – által, tehát saját maga által afficiálja önmagát – azaz formája szerint csak valamilyen belső érzék lehet.”

¹⁶ Ezt a két terepfajtát megemlíti Kant *A tiszta ész kritikájában*, B 66 [99. o.].

interior) nevezhetnénk”.¹⁷ Kant itt egy fontos új megkülönböztetést tesz az életfogalom meghatározásában azzal kapcsolatban, amit már említettünk a belső (*internus*) érzék – az *interiortól* eltérő – belső voltának jelentéséről. Bizonyos tekintetben ugyanis Kant az életnek egy olyan képzetét is bevezeti érzékeléسلمéletébe, amelyik kifejezetten a szubjektumra és annak *belső* állapotára összpontosít (az *internus* értelmében). Az érzékelés, mondja az *Antropológia* 16.§-ában, lehet vitális érzékelés (*Vitalempfindung, sensus vagus*) vagy szervi érzékelés (*Organempfindung, sensus fixus*). (KANT 2005, 16.§, 59; Ak. VII, 153–154.) Az előbbi, amelyik nyilvánvalóan az élet képzetét szolgáltatja, nemcsak akkor léphet fel, amikor külső tárgyak afficiálják az emberi testet, hanem akkor is, „amikor az elme” (uo. 15, 16.§, 59; Ak. VII, 153–154). Pusztán mentális képzetek, például „hirtelen ébredt remény vagy félelem” (uo. 16.§, 59; Ak. VII, 154), így a meleg és hideg testi érzékelését nyújthatják. Bár a vitális érzékelés fajtáját tekintve a belső érzékhez tartozik (a szubjektum saját belső állapotának érzetéhez), nem valamiféle különálló, esetleges egyediségre korlátozott belső állapotot jelöl. Inkább az érzékek (önmagában meghatározatlan) ’tárgyának’ (*sensus vagus*) egy sajátos fajta mozgását: „ha élet van benne [...] átjárja a testet” (uo.). Kant jelentőségteljes hivatkozása a „*lúdbőrzés*, mely még a fenséges képzete okán is végigfut az emberen” (uo.).

3. AZ ÉLET ESZTÉTIKAI FOGALMA AZ EREDENDŐ

Az életnek három fogalmát különböztettük meg eddig: először, az élet szerves lényekkel kapcsolatos biológiai fogalmát; másodsor, az élet testi létezésünk átfogó állapotával kapcsolatos fizikai fogalmát, amennyiben ez a létállapot belsőleg (*internus*) érzékelt, „érzések szülte képzet, amelynek ekként vagyunk a tudatában is” (uo. 15.§, 59; Ak. VII, 153); harmadszor, az élet *sensus interiorral* kapcsolatos esztétikai fogalmát, amely a valódi helye önmagunk érzésének az esztétikailag létrejött örömben és örömtelenségben.

Az első, biológiai életfogalom Kantnál „a természet célszerűségének logikai megjelenítését” támasztja alá (KANT 1997, Bev. VIII, 107; Ak. V, 192 ff); a második, fizikai életfogalom testi létezésünk átfogó állapotával (*Vitalempfindung*) foglalkozik, amit az elme a *sensus internusban* tudatosan érzékelt; végül az esztétikai életfogalom egy még mélyebb szinten (*interior*) támasztja alá Kant elméletét az öröm és örömtelenség érzésében magában és magáért valóan önmagát érzékelő elme átfogó állapotáról. Kant voltaképpen ez utóbbi életfogalmat ítéli filozófiailag a leginkább alapvetőnek. Ez ugyanis a reflektáló esztétikai ítélethez tartozik, melynek kritikáját viszont végső soron „minden filozófia propedeutikájának” (KANT 1997, Bev. VIII, 110; Ak. V, 194) értékeli. A magában és magáért való elme – reflektáló esztétikai ítéletben megmutakozó – benső vitalitását Kant minden más (elméletileg vagy morálisan) meghatározott elmeállapot legalapvetőbb transzcendentális előfeltételeként ismeri el.¹⁸ Az életfogalom meghatározásának egy másik, kifejezetten az esztétikai tapasztalatból (ahol *érezsként* jelentkezik) vett alapjára, az ’elme’

¹⁷ *Pragmatikus érdekű antropológia*. In KANT 2005, 16.§, 59; Ak. VII, 153. [a fordítást módosítottam – ford.]

¹⁸ Gilles Deleuze *La Philosophie de Kant. Doctrine des Facultés* (DELEUZE 1977) című művében kifogástalanul alátámasztja ezt a következő állításban a 87. oldalon: „En vérité, jugement déterminant et jugement réfléchissant ne sont pas comme deux espèces d'un même genre. Le jugement réfléchissant manifeste et libère un fond qui restait caché dans l'autre. Mais l'autre, déjà, n'était jugement que par ce fond vivant.” [Magyarul in DELEUZE 1998, 285.: „Valójában azonban a meghatározó ítéletet és a reflektáló ítéletet nem foghatjuk fel úgy, mint ugyanahhoz a nemhez tartozó két fajt. A reflektáló ítélet kinyilvánít és felszabadít egy olyan állapot, amely rejtett maradt a másikban. Ám ez a másik csak ezáltal az eleven alap által lehetett ítélet.” – ford.]

(*Gemüt*) meghatározásából derül fény: „Elmén csupán az adott képzeteket összerakó s az empirikus appercepció egységét előidéző tehetséget (*animus*) értjük.”¹⁹ Továbbá Kant kimondottan a képzelőerő képességét (nem az értelmet) adja meg olyanként, mint ami a képzetek mondott egységét szolgáltatja: „Képzelőerő, melynek szemléleteit (akár anélkül is, hogy tárgya jelen volna) mint empirikus képzeteket [...] önmagunk belső szemléletének egészéhez tartozóként tételezhetjük fel.”²⁰ A tény, hogy Kant kifejezetten a képzelőerő képességét hozza fel mint az elmének és képzeteinek egyesítő erejét, maga után vonja, hogy az elme életét elvileg ettől a képességtől teszi függővé, ami saját vitalitása révén főszerepet játszik az esztétikai megítélésben.

4. AZ ÉLET ESZTÉTIKAI FOGALMÁT ALKOTÓ KÉT DINAMIKAI MOZZANAT

Vizsgáljuk meg most az esztétikai életfogalom szerkezetét. E célból a *sensus interior* dinamikai tulajdonságait kell tanulmányoznunk, ami maga tehát a már említett önmagunk érzésének (*Selbstgefühl*) bázisán tárul fel (*ratio consequenter determinans*) a reflektáló ítéletben.

Az élet esztétikai fogalmát strukturálisan két mozzanat jellemzi, melyek a *sensus interior* egy aktuális érzésállapotba együttműködve hozó két dinamizusból erednek. Az első mozzanat eredete az elme belső-reflektáló aktivitásában van, a második a külső-reagáló aktivitásában. Ez a két élénkítő tevékenység – reflexió és reakció – képviseli az elme életén belül azt a két dimenziót, amelyben az elme célszerűen működőnek találja önmagát. Egyfelől, a reflexió dimenziójában az elme befelé tájékozódik, ahol a tulajdonképpeni belső eseményekkel érzésekként szembesül. Másfelől, a reakció dimenziójában az elme kifelé mozgósítja életerejét, ahol belső módosulásainak erőszakos okaival néz szembe. Az elme e két dimenzióon belül jellemző tevékenységeinek további tisztázása az esztétikai életfogalmat meghatározó két mozzanat jobb megértéséhez lényeges elemekre fog fényt deríteni. Azonfelül a két dimenzió vizsgálatában jön legnyilvánvalóbban napvilágra a tárgyfüggetlenség, amit az életérzéssel kapcsolatban korábban²¹ állítottunk.

A) AZ ELME BELSŐLEG CÉLSZERŰ TEVÉKENYSÉGE

Hogyan kell értenünk az elme – a reflexió dimenziójában előforduló – belsőleg célszerű tevékenységét? Hogyan rendezi belsőleg az elme élete önmagát önmaga által? A válasz erre a kérdésre hallgatólagosan adott Kant magyarázatában a „cél nélküli célszerűség” témájáról. *Az esztétikai ítéleőerő kritikájában* foglalkozik Kant ezzel a témával, amikor azt vizsgálja, amit így nevez: „Az ízlésítélet harmadik mozzanata, a benne tekintetbe vett célok relációja szerint” (KANT 1997, 135, Ak. V, 219, különösen a 10–12. §). A tiszta esztétikai szituációban, amikor egy adott képzet formájáról az ízlés reflektálva ítél, az elme

¹⁹ Unter Gemüt versteht man nur das die gegebenen Vorstellungen zusammensetzende und die Einheit der empirischen Apperception bewirkende Vermögen (*animus*).“ Addendum zu Sömmering, *Über das Organ der Seele*, Ak. XII, 32.

²⁰ „Einbildungskraft, deren Anschauungen (auch ohne Gegenwart ihres Gegenstandes), als empirischer Vorstellungen (...) zu einem Ganzen der inneren Selbstanschauung gehörend, angenommen werden können”. Uo.

²¹ A bevezetésben.

megjelenítő képességei (a képzelőerő és az értelem) a szabad játék dinamikai kölcsönviszonyába kerülnek. A megjelenítő-erők ezen – egy adott képzet pusztá formája által előidézett – kölcsönviszonya indítja el a reflexió tudatos mozzanatát. Az elme ugyanis reflektálva érzékelné fogja önmagát önmaga által, akár harmonikus viszonyban van az adott formát felfogó képzelőerő az értelem képességével, akár nem. Ha ténylegesen összhangon alapszik ez a kölcsönviszony, akkor az elme az öröm állapotát fogja érzékelné, reflexíve abban találja magát. Az öröm érzése az elme önmagát érzése, ami a benne lévő harmonikus dinamika belső (*interior*) állapotát illeti. A célszerűség fogalmaiban kifejezve azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben (az örömeben) egy adott megjelenítés formája az elmén belül egy különleges célszerű kauzalitást idéz elő önmaga tekintetében. Függetlenül bármiféle külső meghatározó céltól az elme okságilag involválódik egy önmagára irányuló célszerű tevékenységbe, nevezetesen hogy tartsa meg magát abban az állapotban. Kant: „Annak tudata, hogy egy megjelenítés olyan kauzalitással bír a szubjektum állapotára nézve, amely a szubjektumnak ugyanabban az állapotban való *megtartására* irányul: ez a tudat jelentheti általában azt, amit öröme-nek nevezünk; ezzel szemben örömtelenségről beszélünk egy olyan megjelenítés esetében, amely ahhoz tartalmazza az alapot, hogy a megjelenítések állapota ellentétük irányában (távoltartásukra vagy eltávolításukra) határozódjék meg” (KANT 1997, 10.§, 135; Ak. V, 220). Az elme belső célszerű kauzalitása nyújtja, annak hatásaként, az elme stimuláló önmegőrzését, amely egy bizonyos értelemben azonos magával a célszerű kauzalitással. Az esztétikailag megjelenített természet tárgyainak szubjektív célszerűsége a tárgyra hivatkozó korrelátuma az elme önmagát az öröm érzésében megőrizni hivatott élenkítő tevékenysége belső célszerűségének. A korreláció mindkét oldalán a reflexivitás sajátos ideáját ismerjük fel. Az élet fogalmára tekintettel megállapíthatjuk, hogy az elmének és az elme erőinek – egy belső önaktíváló elv általi – önmegőrző dinamikája azonos az étellel. Amikor Kant az a priori alapokat kutatja, amelyeken a tiszta izlésítélet nyugszik, és figyelembe veszi a kontemplatív örömhöz való viszonyt, akkor tulajdonképpen az elme életének erre a dinamikájára hivatkozik: „Annak tudata, hogy egy megjelenítés esetében, mely által egy tárgy adatik, a szubjektum megismerőerőinek játékában egy pusztán formális célszerűség érvényesül: ez a tudat maga az öröm, mivel amit magában foglal, az a szubjektum tevékenységének meghatározó alapja megismerőerői aktiválására (*Belebung*) nézve, tehát egy belső kauzalitás (mely célszerű) az általában vett megismerésre vonatkozólag” (KANT 1997, 12.§, 137–138; Ak. V, 222). Az élet fogalmát tehát, először, egy belső-reflexív mozzanat alkotja (amelyen a célszerűség és az önmegőrzés nyugszik).

B) AZ ELME KÜLSŐ-REAGÁLÓ TEVÉKENYSÉGE

A második szerkezeti dimenziót Kant esztétikai életfogalmában *külső-reagáló* dimenzió-nak nevezhetjük. Önmagunk érzése öröm vagy örömtelenség esetén, tekintettel a szubjektum erről való tudatára, mint – egy érzékileg adott tárgy képzete által kauzálisan létrejött – esztétikai ítéletről származó érzés, Kant szerint, „egy kierőszakolt állapot”: „a szubjektív tudat [*conscientia psychologica*, ahol az ember csak saját szubjektumának van tudatában] egy kierőszakolt állapot (*ein gewaltsamer Zustand*)” (*Metafizikai előadások, Metaphysik L1*, Ak. XXVIII, 227). A kierőszakoltság, ami a pszichológiai (szubjektív) öntudatot jellemzi, valójában két arca van: egy külső-betolakodó és egy belső-reagáló. Az elsővel Kant az érzékiségről alkotott elméletében foglalkozik: egy adott tárgyat

befogadó szemlélet affektív mozzanata az elme változását vagy módosulását fejezi ki, mely által az elme élete kényszerűen mozgásba jön. A befogadás annyi, mint egy külső ellen-vetésből [*object-ion*] származó meghatározottság, amely erőszakosan megzavarja az elme nyugalmas állapotát. Az öröm és örömtelenség érzése tehát, ebből az első szempontból, Kant számára szükségszerű hatás (szemben a spontánnal), ami mindig korrelálni fog az elme kierőszakolt módosulásaival. Az *Általános megjegyzés az esztétikai reflektáló ítéletek expozíciójához* című szakaszban Kant a következőképpen érvel: „Nem tagadható az sem, hogy a bennünk lévő megjelenítésekkel, legyenek ezek objektíve akár pusztán érzékiek, akár teljesen intellektuálisak, szubjektíve mindenkor összekapcsolódhat – még ha ez esetleg észrevétlen is marad – gyönyör vagy fájdalom (mert a megjelenítések mindig afficiálják az élet érzését, s amennyiben a szubjektum állapotának módosulását jelentik, sohasem lehetnek indifferensek)” (KANT 1997, 200; Ak. V, 277). Az élet érzését tehát explicite függővé teszi a tárgynak a szubjektumra gyakorolt módosító hatásától. Másfelől viszont a 'kierőszakolt állapotba' hozott szubjektum válaszol erre a külső kierőszakoltságra egy belső helyreállító képesség révén. Habár „a leginkább üdvös állapot a külső tárgyak tudata”, Kant ezt kiegészíti azzal az állítással, hogy „mégis, önmagunk tudatának [...] állapota szintén szükséges, mégpedig mint revízió (*Revision*) szükséges” (*Metafizikai előadások, Metaphysik L1*, Ak. XXVIII, 227).²² Különösen ez az elmeerők által célszerűen működő helyreállító erő tekinthető annak, amiben a szubjektum vitalitása a leghatározottabban megtestesül. Speciálisan a *sensus interior*ban érezzük ezt, amely érzékben az elme célszerűen képes cselekedni belső módosulásait illetően. Ha például egy képzelőerőben megjelenített tárgy formájára vonatkozó esztétikai ítéletben felébred az öröm érzése, az elme célszerű cselekvése ennek következtében „a szubjektumnak ugyanabban az állapotban való *megtartására* irányul” (KANT 1997, 10.§, 135; Ak. V, 220). Az ellentétes esetben az örömtelenség érzése kezdeményez az elmeerők révén egy célszerű cselekedetet bizonyos megjelenítések „távoltartás[á]ra vagy eltávolítás[á]ra” (uo.).

A 'kierőszakolt állapotban', melyben az emberi elme bizonyos külső képzetek rá tett módosító hatása folytán találja magát, az elme – megfordítva – képes erőit mozgósítani és megfelelő célok felé célszerűen irányítani. Az adott képzetek külső-betolakodó hatása a belső-reagáló helyreállítással ('revízió') együttműködve alkotják Kant életfogalmának – általunk külső-reagálónak nevezett – második dimenzióját. Strukturálisan egyesítve ezt a – korábban elemzett – belső-reflektáló dimenzióval láthatjuk, miként ábrázolja Kant esztétikájában az elme átfogó vitális állapotát, annak a világgal való játékos, cél nélküli foglalatosságában.

5. ÉLET, SZABADSÁG ÉS SPONTANEITÁS

Végezetül megkíséreljük strukturálisan és dinamikailag összekapcsolni Kant életfogalmának két fő jellemzőjét azon a szubjektív belső 'játéktéren' (*Spielraum*) – a *sensus interior*on – belül, amelyben az élet megmutatkozik. Szigorúan szólva az élet maga nem más, mint a belső-reflektáló és a külső-reagáló mozzanatok néven egyesülő játékos aktusok belső és célszerűen kibomló dinamikája. Más szavakkal, az elme vitalitása tekintetében a következő dinamikai szerkezetet találjuk:

²² Der gesundeste Zustand ist das Bewußtseyn äußerer Gegenstände. Doch ist der Zustand der Perception oder des Bewußtseyn.

Egyfelől, a belső-reflektáló dimenzióon belül a külső-reagálót *kauzális* mozzanatként ismerjük fel; másfelől, a külső-reagáló dimenzióon belül a reflexiót célszerű mozzanatként ismerjük fel a *revízió* aktusában.

Az elemzés azt mutatja, hogy ebben a két – természetesen együttműködő – szerkezeti dimenzióban Kant életfogalma végső soron egyetlen belső önaktiváló elvre hivatkozik, ami a befelé irányuló reflexióban és a kifelé irányuló reakcióban egyaránt tevékeny. Az élet érzésében a szubjektum saját állapotát (a benső érzékben) mind reflexivitás, mind fogékonyság által előidézettként érzi, amelyek egyetlen önaktiváló alapképesség módusai.²³ A *Metafizikai előadásokban* (L1, 1770-es évek közepe), a pszichológiát tárgyaló részben *Az öröm és örömtelenség képességéről* szólva Kant ebben az értelemben állítja tömören: „Az élet az öntevékenység belső elve” (*Metafizikai előadások, Metaphysik L1*, Ak. XXVIII, 247). Későbbi művében, *A természettudomány metafizikai alapelemeiben* (1786) megismétli: „Az élet egy szubsztancia képessége arra, hogy önmagát belső elvből határozza meg a cselekvésre” (Ak. IV, 544). Ezzel Kant a szabadságot teszi életfilozófiája magjává: „A szabadság a tevékenység és az élet legnagyobb foka” (*Metafizikai előadások, Metaphysik L1*, Ak. XXVIII, 249).²⁴ A racionális pszichológia állítólagos *transzcendentális* részében, ahol Kant a lelket – *magában és magáért valóan* – feltétlenül tekinti, a 'spontán cselekvő' (*simpliciter spontanea agens*) fogalmát elemzi, és szabadsággal, valamint transzcendentális értelemben vett (*in sensu transcendentali*) spontaneitással ruházza azt fel. (Ak. XXVIII, 263–265, 267–269.) Mindez segíthet lényegileg megérteni Kant álláspontját *Az ítélőerő kritikájában* az elmeerők 'szabad játékában' lévő szabadsággal kapcsolatban. Erről a szabadságról állítja, amely főként a képzelőerő játékának (*spielende Einbildungskraft*) (KANT 1997, 23.§, 163; Ak. V, 244) szabadsága a szép megítélésében, hogy vele „közvetlenül együtt jár az élet előmozdításának érzése” (KANT 1997, 23.§, 162; Ak. V, 244).

IRODALOM

- DELEUZE, Gilles 1977. *La Philosophie de Kant. Doctrine des Facultés*. Paris: Presses Universitaires de France.
- DELEUZE, Gilles 1998. *Hume és Kant*. Ford.: Ullmann Tamás. Budapest: Osiris.
- KANT, Immanuel 1902-. *Gesammelte Schriften*. Hrsg. von der Königlich- Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin. (Akademie Ausgabe, röv.: Ak.)
- KANT, Immanuel 1974. A vallás a pusztá ész határain belül. In *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Ford.: Vidrányi Katalin. Budapest: Gondolat.
- KANT, Immanuel 1995. *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Szeged: Ictus.
- KANT, Immanuel 2005. Pragmatikus érdekű antropológia. In *Antropológiai írások*. Összeáll., ford.: Mesterházi Miklós. Budapest: Osiris/Gond–Cura Alapítvány.
- KANT, Immanuel, 1997. *Az ítélőerő kritikája*. Ford.: Papp Zoltán. Szeged: Ictus.
- MAKKREEL, Rudolf A. 1985. The Feeling of Life: Some Kantian Sources of Life-Philosophy. *Dilthey-Jahrbuch* 3, 89.

²³ Az elme alapképességének (*Grundkraft*) témája, amely képesség az emberi lélek különböző képességeit egyesítené (Kantnál az érzését [érezék], a megjelenítését [képzelőerő] és a gondolkodását [appercepció]; lásd KANT 1995, A 94, 140), Kant idejében a racionális, illetve empirikus pszichológiáról folyó metafizikai viták köz-helye volt. Míg Kant a wolffi bizonyítékot a *A tiszta ész kritikájában* egy 'hipotetikus abszolút alap' javára veti el (lásd uo. B 677; 504), később (az 1790-es években) az ítélőerő reflektáló használatának alapján a tevékenység egy olyan kivételes belső elvét – az Életet – veti fel, amelyben az elme összes képessége együttműködve ragadja meg a maga vitalitását.

²⁴ Az észlelés anticipációiról szóló kanti elméletre (KANT 1995, B 207 ff) hivatkozva lehetne megvilágítani, hogyan kell gondolkodnunk a 'fokról' ebben a tekintetben.

²⁵ A 29.§-t követő *Általános megjegyzésben* Kant a képzelőerőre mint olyanra hivatkozik, ami „az ítélőerő sematizmusának elvei szerint működik – *következésképp amennyiben a szabadságnak van alárendelve*”. (KANT 1997, 191; Ak. V, 269) (az én kiemelésem).